

Феруза НИЗАМОВА,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Ўзбек
тили ва мумтоз шарқ адабиёти
кафедраси доценти,
филология фанлари номзоди

ФОРСИЙ ШЕЪРИЯТДА ҚАСИДА ВА ТАТАББУ САНЪАТИ

В ПЕРСИДСКОЙ ПОЭЗИИ КАСЫДА И ИСКУССТВА ТАТАББУ

IN PERSIAN POETRY QASIDA AND TATABBU ART

Аннотация: Бу мақолада Амир Хусрав Дехлавийнинг қасийда жанридаги улкан мероси ҳамда татаббу санъати ўрганишга ҳаракат килинган. Мақоланинг мақсади шоир асарларидаги мафкуравий ва бадиий усулни ўрганиш, шоирнинг қасийда жанридаги маҳоратини аниқлаш, шунингдек унинг қасийдаларини таҳлил қилиш орқали форс-тожик адабиёти тарихида унинг асарлари ўрнини аниқлашдан иборатдир. Шоирнинг асарларига, шу жумладан унинг қасийдаларига қизиқиш шоирнинг ўрта асрларда мустақил мактаб ярата олганлиги билан боглиқ.

Калит сўзлар: Форсий адабиёт, қасийда, татаббу, бадиий тимсол, назм, шоир, жанр, таҳлил, асар, тил.

Аннотация: В статье предпринята попытка кратко изучить огромное наследие Амира Хусрава Дехлави в жанре касиды. Целью статьи является изучение идейно-художественной системы произведений поэта, выявление мастерства поэта в жанре касиды, а также определение роли его произведений в истории персидско-таджикской литературы посредством анализа его касиды. Интерес к творчеству поэта, в том числе к его касиды, связан с тем, что поэт может создать самостоятельную школу в Средние века.

Ключевые слова: Персидская литература, касида, татаббу, образ, поэзия, поэт, жанр, анализ, произведение, язык.

Abstract: In the article, Amir Khusrav Dekhlavi's huge heritage in the qasida genre is tried to study briefly. The article aims to study the ideological and artistic system of the poet's works, to identify the poet's skills in the qasida genre, and also to define the role of his writings in the history of Persian-Tajik literature through analyzing his qasida. Amir Khusrav wrote in all the genres of Persian literature in his time. He is also a rarely found philosopher in the field of qasida writing. The poet's entire works are full of philosophical thoughts about God, the universe, the human being, the life, the earth, the love, and has become a unique heritage due to the perfect choice of words in his works.

Key words: Persian literature, qasida, tatabbu, imige, poetry, poet, genre, analysis, work, language.

Арабларда жоҳилия давридаёқ алоҳида мустақил шеърий жанр бўлиб, шаклланган қасийда ислом маданиятининг бир қатор шарқ мамлакатларига тарқалиши билан бу ўлкаларда яшовчи халқларнинг адабиётига, шу жумладан форсий шеъриятга ҳам дадил кириб борди ва янада сайқал топди [5:16].

Қасийда дастлаб араб адабиётида бўлганидек, бирон шахсни, кўпинча ҳукмдорларни васф этувчи шеър бўлиб, кўтаринки руҳ ва тантанавор оҳангда ёзилган. Кейинчалик қасийдаи ишқия, қасийдаи ҳолия, қасийдаи ҳамрия (май васфи), қасийдаи фаҳрия, қасийдаи ҳажвия, қасийдаи фалсафий, қасийдаи мавъиза каби қасийдалар юзага келган.

Қасийда ва қасийдагўйликка бағишланган махсус илмий асар мавжуд бўлмаса-да, тақираларда ва А.Крымский, А. Якубовский ва Э.Е.Бертельс каби рус шарқшунос олимларининг баъзи асарларида йўл-йўлакай бирор масала билан боглиқ ҳолда баён килинган фиклар мавжуд. Булар қасийдагўйликни ўрганишимизда биз учун катта аҳамиятга эгадир.

Маълумки, XII асрдан бошлаб тобора кенгрок ёйилиб келаётган тасаввуф руҳидаги фалсафий қасийдагўйлик XIII асрда ривожланади. Ўрта Осиё ва Эронга мўғулларнинг бостириб кириши маълум даражада шундай руҳдаги қасийдаларнинг ривожланишига сабаб бўлди, чунки босқинчилар зулмидан қутилиш йўлини тополмаган халқ онгида ягона ҳалоскор Аллоҳнинг ўзи, фақат ундан нажот

кутиб, унгагина суянмоқ кераклиги тушунчаси сингиб бормокда эди. Шунинг учун зулмдан кутилиш йўлини излаётган, ақл-идрокка асосланган фалсафий қасийдалар кўпроқ шухрат топа бошлади. Худди шу даврда Носир Хусрав ва Анварий қасийдалари анъанасини давом эттирган Жалолиддин Румий тасаввуф руҳидаги фалсафий қасийдаларнинг юксак намуналарини яратди. Қасийдагўйликдаги бу анъаналар XIV-XV асрларга келганда янада кенгрок ривож топди.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида ўзининг сўфиёна фалсафий қасийдалари билан машҳур бўлган шоирлар ҳақида гапиради. У қасийдаларнинг деярли ҳаммаси форсийда бўлиб, кўпроқ Хусрав Дехлавий, Салмон Соважий ва Абдурахмон жомий қасийдаларига эргашиб ёзилган. Мавлоно Зоҳидий Хусравнинг “Дарёйи аброр” қасийдасига қилган татаббуларининг муваффақиятли чиққанлигини алоҳида қайд қилади. Навоий шоир Котибий борасида ҳам тўхталиб: “... қасийдада, балки ихтиролар ҳам қилдива кўп яхши келди”, – деб ёзади. Бу асарда айтилишича, унинг қасийдалари ўзига хос услуб билан ёзилгани, янги мураккаб шеърий санъатлар қўлланилганлиги билан алоҳида диққатга сазовор бўлган. Унга кўпгина қасийдагўй шоирлар эргашганлар.

Навоий ўз тазкирасида, асосан фалсафий қасийдалар ёзиш билан шуғулланган кўп шоирларни келтиради. Амир Хусрав Дехлавий ва Жомийга эргашиб қасийдалар битувчи Фосих Румий, Мавлоно Юсуф, Бобо Шўрида каби шоирларнинг номларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтади.

Қўриниб турибдики, қасийдалар бу жанрга юзаки қаровчилар айтганидек, қуруқ мадддохликдан иборат булмай, чуқур ижтимоий ва фалсафий вазифани ҳам адо этган. Ўзининг эстетик имкониятига кўра бу жанр ўрнини ҳеч нарса боса олмайди.

Қасийда жанри шаклан аа, ба, ва,га ва ҳ.к. тарзида қофияланиб, 20 байтдан тортиб 200 байтгача давом этиши мумкин. Қофияланиш шаклига кўра ғазал билан бир хил бўлса-да, тузилишига кўра қатъий таркибий қисмларга эга:

– лирик муқаддима (насиб, ташбиб) бир неча байтни ташкил этади;

- асосий мадҳга ўтиш қисми (гўризгоҳ), бир ёки бир неча байтдан иборат бўлади;
- асосий мадҳ қисми;
- ҳулоса (мамдуҳ қисми).

Адабиётшунослик илмида ғазал ва қитъа жанрини қасийдадан ажралиб чиққан деб ҳисобланади.

Форсий шеъриятда қасийданинг дастлабки намуналари Е.Э.Бертельс тахминича [4:9] эронийларга яхшигина ҳомийлик қилган халифа Маъмун (813-833) замонидаяк юзага келган. Бироқ улар сақланиб қолмаган.

Сомонийлар даври форсий шеъриятида “Одам уш-шуаро” номини олган Рудакий ижодидаёқ қасийданинг етук намуналарини кўрамыз. [6:24] Рудакийдан бошлаб (855-940) девон тузиш анъанасига кўра қасийда бошқа шеърий жанрлар қатори шеърлар девонини узвий қисмига айланиб қолди.

Ғазнавийлар даврига келиб қасийда шеъриятда етакчи жанрга айланган. Бунда ғазнавийлар саройида ижод этган “Малик уш-шуаро” унвонини олган машҳур шоир Унсурийнинг хизмати катта бўлган (вафоти 1040). Ундан бизгача 50 тача қасийда етиб келган.

Қасийдаларни илмий тадқиқ этишга яқин ўтмишда кўпинча ҳукмдорларни мадҳ этишга қаратилган шеърий жанр сифатида кўпда аҳамият бермай келишган эди. Бироқ шундай мадҳиялар билан бир қаторда қасийдагўй шоирлар гап орасида дидактик оҳанглар, ҳукмдорларни йўлга солишга уриниш, уларга эзгу-қайфиятни уйғотишга қаратилган мисраларга эътибор беришган. Жумладан, Унсурийнинг Султон Маъсудга ёзган қасийдасида шундай мисоллар бор:

محالفان تو موران بدنند و مار شدند
برار رو دز موران مار کشته دمار
مده زمانش زين پيش روزگار مهر
که اژدها شود از روزگار بايد مار

Мазмуни: Мухолифларинг чумолилар эди, илонга айланишди,

Тезроқ илонларга айланган чумолиларни эзиб ташла.

Чунки илон, унга вақт берсанг, аждарга айлангуси. [3:17]

Кейинги асрларда қасийдагўйликка шу даражада аҳамият берилдики, алоҳида қасийдалар девони тузиш ҳоллари ҳам кенг ёйилди. Жумладан, Мавлоно Котибий

[3:12], Амир Хусрав Дехлавий, Мавлоно Шаҳоб Тушризийларнинг қасийдалар девони мавжуд. Алишер Навоий ҳам олтига форсий қасийдани бирлаштириб, “Ситтаи зарурия” номи билан асар тарзида тақдим этган. Носир Хусравнинг шеърлар девонидан эса 261 та қасийда жой олган. Ҳоконий, Заҳир Фарёби, Бадриддин Чочий, Асади Тусий ва Анварий каби қасийдагўй шоирларнинг шуҳрат топган қасийдалари сўз санъати муҳлисларинигина эмас, тазкиранавислар, тадқиқотчиларнинг ҳам фаҳрига айланди. Улар юксак маҳорат билан битилган қасийдаларни “қасийдаи масну”, “қасийдаи ғарро” (жўшқин) деб атаганлар (яъни, жўшқин услуб). Ғазалчиликда Амир Хусрав анъаналарига содиқ бўлган унинг кичик замондоши Салмон Соважий (1291-1376) қасийдаи маснуга асос солди. Қасийданинг бу турига ифода воситалари ва бадиий санъатларга шу қадар юксак даражада эътибор берилдики, асарнинг мазмуни, шоир ғояси, сўз санъатининг балоғат даражаси нури остида кўринмай кетади. У.Э.Бертельснинг тахминига кўра Салмон ўзининг 160 байтлик қасийдасига 120 та яққол кўриниб турган ва 281 та яширин бадиий санъат ишлатган [3:293]. Бундай қасийдалар ўз даврида жуда катта шуҳрат қозонган.

Кейинги асрлар адабиётида қасийданинг Унсурий замонасидаги етакчилигини қўлдан берган бўлса-да, бу санъатнинг усталари адаб аҳли тилидан тушмайди. Бошқа шеърӣ жанрлар орасида мустаҳкам ўрин тутиб тураверади.

Юқорида айтилганлардан шундай фикрга келиш мумкинки, қасийда жанри лириканинг ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан ривожланишида муҳим роль ўйнаган; ижтимоӣ ҳаётнинг долзарб масалаларига сиёсий ва фалсафӣ жиҳатдан таъсир кўрсатиб келган; тасвир объектига нисбатан шоирнинг муносабати орқали унинг шахсиятини очишда бебаҳо манба бўлиб ҳисобланади.

Амир Хусрав Дехлавий қасийдаларига бир назар ташлайдиган бўлсак, унинг қасийдалари ҳаётлик пайтидаёқ юзага келган бешта шеърлар девонидан жой олган [1:52]. Булар:

1. “Тухфат ус-сиғар” (“Ёшлик тухфаси”) – 1272 йилда ёзилган ва шоирнинг 15-19 ёшида кўпчилиги Султоний таҳаллуси билан битилган шеърларини ўз ичига олади.

2. “Васат ул-хайфо” (“Ҳаёт ўртаси”) - 1272-1286 йилда ёзилган шеърлар.

3. “Ғуррат-ул камол” (“Камолотнинг боши”) – 1302 йилгача ёзилган шеърлардан таркиб топган.

4. “Бақоеъи нақийе” (“Сараланган қолдиқлар”) – 1318 йилгача ёзилган шеърларни ўз ичига олади.

5. “Ниҳоят ул-камол” (“Камолот чўққиси”)

Бу девонларнинг барчаси шоир муқаддимаси билан бошланади. Бироқ қўлёзма фондларимизда унинг кейинги асрларда котиблар томонидан турлича таркибда тузилган девонлари сақланади. Масалан, қўлёзмалар институти фондида 54-инв. рақами билан сақланаётган қўлёзмалар қасийдалар, масалалар, кичик шеърӣ жанрлардан ташкил топган (тўртлик, латифа, ҳажвлар).

Амир Хусравнинг 15-19 ёшларида ёзган шеърларини ўз ичига олган биринчи девони “Тухфат ус-сиғар” (“Ёшлик тухфаси”)даёқ қасийдаларнинг учраши унинг бу жанрга жуда эрта аҳамият берганини кўрсатади. Бу қасийдалар Шайх Низомиддин Авлиёга бағишлангандир. Маълум шахсларнинг мадҳига бағишланган қасийдалар ўз имконини кенгайтириб, иқтисодӣ, сиёсий, ижтимоӣ мавзуларни ҳам ўз ичига олди. Лекин кейинчалик бу асар фақат бир шахсни мактаб ёзадиган бўлиб қолди. Қасийдани фақат шахс мадҳидан иборат деб била бошладилар. Шунинг учун бўлса керак қасийда жанрига аҳамият кескин камайиб қолди. Лекин Амир Хусрав қасийдаларда шахсларни мадҳ қилиш билан бирга бошқа мавзулар ҳам ёритилган.

“Амир Хусрав Дехлавийнинг яна “Баҳр ул-аброр” (“Саҳийлар денгизи”), “Мирот ус-сафо” (“Поклик ойнаси”), (“Анис ул-кулуб”) (“Қалблар улфати”) сингари шарофатли қасийдалари халқ ўртасида машҳур эканлиги, замон фозиллари бу қасийдаларга назира битиб, фасоҳату балоғат камолотига етказганликлари сабабли, ушбу тазкирада зикр этилмади” – дейилади “Тазкират уш-шуаро”да. Дехлавий “Мирот ус-сафо” ва “Баҳр ул-аброр” қасийдалари билан фалсафӣ-дидактик мавъиза қасийдалар ёзиш анъанасини мустаҳкамлади. Бу қасийдаларга кўплаб татаббулар ёзилди [3:293].

Шарқ адабиёти адабий анъаналарга жуда бой. Шулардан бири татаббучилик анъанасидир. Татаббу анъанасига кўра ўтмиш ва замондош шоирларнинг етук ва машҳур асарларига

ўхшатма ва жавоб тариқасида мустақил шеърӣ асарлар кўплаб яратилган. Маълум вақтларда оддий бир тақлидчилик деб қараб келинган бу адабий ҳодиса аслида мутлақо ижодий жараён эканлиги аллақачон исботланган. Бу ҳодиса натижасида юзага келган асар мавзусининг янги қирралари, ғоявий мотивлари, тимсолларнинг ёритилиши, бадий қийматининг оширилиши, ўз даври тарихий шароити ва адабий муҳити руҳининг сингдирилиши билан мутлақо янги мустақил асар тарзида намоён бўлади. Бу ҳодиса натижасида юзага келган асар мумтоз адабиётшуносликда татаббу деб атаб келинган. Татаббу тарзида юзага келган асарларни қайси асарга издошлик қилинган бўлса, ўша асар билан қиёсий ўрганиш бу адабий ҳодисанинг қонуниятларини белгилаб олишга кенг имкониятлар беради. Натижада татаббунавис шоирларнинг ижодига, бадий маҳоратига чуқурроқ аниқроқ баҳо бериш мумкин бўлади. Шунини таъкидлаш керакки, адабиёт тарихида турли давр, муҳит ва ҳудудда ижод этган шоирлар томонидан ижтимоий-фалсафий фикрларни ифодаловчи асарларга бекиёс бир маҳорат билан издошлик тарзида юзага келган татаббулар мавжуд. Татаббу даврлар ва ҳудудлар оша чинакам ижодий мусобақа тарзида юзага келган. Форс ва туркий мумтоз адабиётда татаббуда ёзилган асарларнинг ёрқин намуналарини кўплаб учратиш мумкин. Бу форс адабиётида Низомий асос солган “Ҳамса” дostonларидан тортиб, сон-саноксиз ғазаллар, қасийдалар ва бошқа шеърӣ жанрларга ёзилган татаббулар учрайди. Бу адабий ҳодисани кўпгина дадбиётшунос олимларимиз илмий тадқиқ этган бўлиб уни турли жиҳатларини очиб беришга ўз ҳиссаларини қўшишган Эроншунос олим А.Шомухамедов таъкидлаганидек, яқин вақтгача ғарб олимлари татаббуга эпигонлик, кўр-кўрона тақлид деб, баъзилари эса таржима деб қараб келдилар. Татаббу ҳодисасини биринчи марта илмий жиҳатдан бирмунча кенг ёритган олим Е.Э.Бертельс бўлди. Олим татаббу (жавобия) ҳақида фикр юритганда назирани ҳам назарда тутган. Унинг Навоий тўғрисидаги қуйидаги фикри шундан далолат беради: Навоийнинг олтида дostonи ҳам бошқа ажойиб лирик асарлари сингари татаббу усулида ёзилган. Европа шарқшунослигида татаббу муаллифларига “тақлидчи” тамғасини босиш кенг тарқалган эди. Форс мумтоз

адабиётидаги татаббу санъатини махсус ўрганган адабиётшунос олим А.Шомухамедов бу адабий ҳодисага қуйидаги таърифни берган эди [7:23].

“Татаббу – адабий доираларда шухрат қозонган асар намунаси ёки ўтмишдош ёхуд машҳур замондош шоирнинг маъқул топилган муайян бир шеърига шу прототип (тимсол) қолипидан, тасвирий воситаларидан фойдаланиб, айна вақтда унинг вазни, қофияси бор бўлса, радифи, ва ҳоказоларни сақлаб қолган ҳолда эргашиб ёзилган шеърӣ асардир. Татаббу тақлид эмас, дастлабки асарнинг мавзуси, ғояси ва тимсолларини ижодий ўзлаштириш жараёни, илҳом манбаи, адабий услублар, анъаналар, турли халқлар ва замонлардаги маънавий бойликларнинг уйғунлашувидир”. Турли жанрлардаги татаббу санъати ўзининг баркамоллиги билан шоирларнинг маҳорат мезони бўлиб хизмат қилди.

Шундай қилиб, татаббу бадий ижодда тақлид ёки алоҳида бир адабий жанр ҳисобланмасдан ўзига хос бир адабий метод ёки бошқача қилиб айтганда сўз санъатининг алоҳида бир ижобий ҳодисаси сифатида юзага келиб, адабиётнинг ривожига катта ўрин тутишни А.Шомухамедов бу мавзуга бағишланган махсус диссертацион тадқиқотида атрофлича илмий асослаб берган [8:24].

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии. –М.: Наука, 1968. –С.52.
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Наваи и Джами. –М.: Наука, 1965.–498 б.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. –М.: Наука, 1988.
4. Бертельс Е.Э. Хаким Унсурӣ из Балха. –В кн.: История литературы и культуры Ирана. –М., 1988. –С.9.
5. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. –М.: Наука, 1965. –С. 16.
6. Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. –Т.: Ўздавбададабнашр, 1963. –Б. 24.
7. Шомухамедов А.Ш. Традиция татаббу в творчестве Алишера Наваи. –Т.: Фан, 1994. –С. 23.
8. Шомухамедов А.Ш. Традиция татаббу в творчестве Алишера Наваи. –Т.: Фан, 1981. –С. 23.
9. Шомухамедов А.Ш. Татаббу в персидской классической поэзии. –Т., 1983.
10. С.Айний. Намунаи адабиёти тожик. –М.: Наука, 1926. –С.96-97.